

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

УДК 179: 14 (049. 2) : 241.4 «16»

Лариса Квасюк
Національний університет «Острозька академія»

ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ АРІСТОТЕЛЯ В АРГУМЕНТАЦІЇ НА ЗАХИСТ СХІДНОХРИСТІЯНСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДОГМАТУ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СВЯТОГО ДУХА У «ТРЕНОСІ» (1610) МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

© Квасюк Л., 2010

Аналізується використання філософських категорій Арістотеля «особа», «субстанція», «істота», «натура», «прикмети-властивості», «моральність», «способи буття» у творі «Тренос» (1610) православного полеміста Мелетія Смотрицького для захисту східнохристиянської інтерпретації догмату про походження Святого Духа, що був одним із питань полеміки між Західною та Східною церквами.

Ключові слова – Трійця, Бог-Отець, Бог-Син, Святий Дух, філіокве, особа, субстанція, істота, прикмети-властивості, способи буття, догмат, східнохристиянська теологія.

Larisa Kvasiuk. Aristotle's philosophical categories in an argumentation on defense of eastern orthodox interpretation of dogma about the origin of the Saint Spirit in Meletiy Smotricky's «Trenos» (1610).

Using Aristotle's philosophical categories, such as «creature», «substance», «person», «nature», «properties», «morality», «methods of being», in orthodox polemicist Meletiy Smotricky's «Trenos» (1610), is made in the article. Special attention is paid to using these categories with a purpose of defense eastern orthodox interpretation of dogma about the origin of the Saint Spirit in polemic between Western and East Churches.

Keywords – Trinity, Father, Son, Saint Spirit, filioque, creature, substance, person, properties, methods of being, dogma, eastern orthodox theology.

Дослідження вітчизняної культури є неповним без вивчення духовного досвіду української богословської традиції, одним із творців якої був Мелетій Смотрицький – український церковний та культурний діяч початку XVII ст., що найбільш знаний своїм полемічним трактатом «Тренос» (1610) [10], у якому виступає на захист православної традиції проти католиків та уніатів. Та більшість літературних критиків та знавців полемічно-богословської літератури XVII ст. розглядали «Тренос» Мелетія Смотрицького як твір літературний, концентрували увагу лише на перших двох його розділах [2; 3; 4], ігноруючи догматичну частину полемічного трактату стосовно питань, щодо яких велася полеміка між Східною та Західною церквами, що була актуалізована укладанням Берестейської унії у 1596 р., але тривала ще з часів роз'єднання церков. Це були питання про походження Святого Духа, опрісноки і квашений хліб у Пресвятій Євхаристії, Чистилище, шанування чи призивання святих, причастя під двома видами.

Одним із питань полеміки між Західною та Східною християнськими церквами, що не втратило свого значення і сьогодні, є питання про походження Святого Духа. Невипадково саме «Трактатом про походження Святого Духа» починається догматична частина «Треносу» Мелетія Смотрицького. Масштабом божественності Духа у сповіданні Константинополя була віра в те, що Дух «походить від Отця». Оскільки, згідно із свідченнями Нового Заповіту, Він також є Дух Ісуса Христа, Дух Сина, у VII ст. в латинську версію Символу віри Західної церкви було введено «філіокве». На Сході намагалися зберегти так сильно підкреслену Священним Писанням «монархію» Отця і підкреслити вільну і всеохоплюючу дію Духа. Захід нагадував про те, наскільки Писання пов'язує сповідання Духа із сповіданням Христа. «Дух походить від Отця і Сина» – така позиція в очах Східної церкви була серйозним спотворенням сакрального початкового порядку слів [9]. І коли в багатонаціональній державі Речі Посполитій виникає ідея унії між Руською церквою і Латинською (католицькою) на спільній, за задумом ініціаторів, богословській основі [7], виявляється, що та основа різна. Відмінність між східною та західною християнськими традиціями виявляється уже в догматі «філіокве», який розкриває головне питання богослов'я – вчення про Трійцю. Цим і зумовлено те, що православний Смотрицький у своєму полемічному трактаті, який спрямований проти католиків та уніатів, подає загальне вчення про Трійцю та розглядає питання про походження Святого Духа. При цьому він, хоча і демонструє засади східнохристиянської теології, що ґрунтується на вірі, та протиставляє їй західнохристиянську, орієнтовану на застосування розуму в пізнанні [6], все ж більше послуговується не богословськими аргументами, а філософськими категоріями Арістотеля. Нагадаємо, що цей античний мислитель намагався дати відповідь на питання про те, що таке буття через висловлювання про буття, тобто через категорії. Він виділив 10 категорій. Одна з цих категорій говорить про те, що таке буття (сутність-субстанція), а інші 9 подають його характеристики (кількість, якість, відношення, місце (ситуація), час, розташування (положення), стан (володіння), дія, страждання (прийняття змін під впливом іншого предмета)). Категорії – це вище відображення й узагальнення дійсності, без чого неможливо мислити саме буття, – зазначав Арістотель, – але людина, як правило, здатна сприймати лише властивості буття, а не сутність [1].

Мета роботи – продемонструвати використання філософських категорій Арістотеля для обґрунтування східнохристиянської традиції трактування догмату про походження Святого Духа Мелетієм Смотрицьким у його творі «Тренос».

На початку автор полемічного трактату подає загальне вчення про Трійцю, він звертає увагу на те, що походження Святого Духа – це глибоке таїнство віри, на якому засновується спасіння [10, с. 125]. «Варто пам'ятати, що невимовна і неохоплена таємниця, як у Богові є одна природа, а три особи, тож таїнство Святої Трійці не можна збагнути людському розумові». Посилаючись на Івана Дамаскіна, Діонісія з Ареопага, Григорія Богослова, Василя Великого, говорить, що це таїнство треба мовчанкою шанувати, а не розумом нашим. «Розум наш тут безпорадний, і язиком цього вимовити не можна. Не питай, отже, як Отець (від віків) існує, як родиться Син, бо відповідь трудна і спосіб того (існування і народження) для уст людських невимовний» [10, с. 126–127]. На підтвердження думки наводить позицію св. Атанасія, який уважав надмірне роздумування про Божі таїнства безбожною сміливістю, «...бо тут і той, що допитується, і той, що відповідає, однаковою мірою є нерозумними супроти таїнства Божества». «Тут першість має не розум, – підкреслює православний полеміст, – а віра, що має основу в серці». Ця віра навчає нас, що є два початки нашого людського спасіння: Бог і Боже об'явлення. Нашим людським розумом ми можемо розрізнити в Богові «істоту» (Есенція) і «прикмети» (Пропріетатес), однак це в Богові є нероздільне: і все природне, і вічне, і незрозуміле... [10, с. 127].

Есенція Божа є незрозуміла і досконала істота, проста і незложена, якою Бог є Богом, як каже св. Павло, все існує і все рухається. Вона є одна, одностайна і всемогутня. Але в тій одній істоті є

«способи існування» або «реляції», які називаємо «іпостассю» (або особою). Св. Юстин Мученик каже, що спосіб існування від самого Божого існування-істоти різниться так, як особливе від загального, і то не реально, а формально. Бо є щось у Богові, що ані родиться, ані не походить, але є також і те все: народження і походження, і ті способи існування в одній істоті називаємо «особами». Ними є Отець, Син і Святий Дух. За Іваном Дамаскіним, особа – це вічний спосіб існування в одній істоті, в одному бутті, що є Божество. Св. Григорій із Назіянза писав, що «...особа – це буття Божества, нероздільне, розумне, непередавальне, саме собою існуюче, тільки віддільне від осіб тієї ж природи числом, характеристикою чи окремішною питоменністю» [10, с. 128].

Перша особа є сама від себе, називається Отець, бо способом Йому самому відомому від віків родить Сина, що є Його Образом і Сином, і Словом Божим, рівним з ним у Божестві. Також від віків способом тільки Божеству відомим Отець видає із Себе Святого Духа, що з Отцем і Сином є рівнославний, однієї з ними істоти та тієї ж самої сили-могутності... Про Святого Духа кажемо, що він є від Отця не через народження, але походження («дихання»), та не питає, у який це спосіб діється, бо це переходить наше розуміння. Як правильно про це писав св. Григорій з Назіянза: «Ми тут можемо наводити лише аналогії-порівняння». А св. Іван Дамаскін зазначав, що ми про Бога, Божество й особи можемо сказати, чим вони не є, ніж чим є в собі Божество [10, с. 129–130].

В одному Божестві немає різних прибуттів (акцидентів), є тільки три особи Божі, тобто є троє, що між собою різняться тільки особистими прикметами і способами існування. Та і тут многість існує в досконалій єдності й гармонії, бо в одному Божестві; так з одного джерела пливе ріка і усі води виплили з того самого джерела, і є тільки одна вода в одному руслі з одного джерела. Щоб пояснити таїну Трійці, М. Смотрицький порівнює її з душею: душа є одна в людині, але виконує три функції, і вона є немов потрійна: вегетативно-рослинна, сенситивна і розумна. Душа діє в людині відразу трьома способами і надає форму людині, єдність. Щось подібне є і в Божестві, де є одна природа-есенція-істота, а є три особи, що існують в єдності і відрізняються тільки способом свого існування – стосунками між собою [10, с. 130–131].

Св. отці, прирівнюючи таїнство Божих Осіб до однієї, але з потрійними діяннями душі, хочуть підкреслити, що Особи в Божестві не різняться між собою основою буття, але тільки способом свого існування, що лежить у взаємних стосунках. Сонце є одне джерелом усіх променів, а промені є нічим іншим, як промінням сонця, як самим сонцем у діянні назовні. Особа від Отця відрізняється тільки способом існування, а не істотою, отже, не «реально», а «формально»... Отець існує сам від себе, Син з Отця, а Дух Святий з Отця через Сина... Усі діяння назовні є спільні всім Божим Особам, а ми тільки «присвоюємо» своїм розумом і поняттями деякі речі, наприклад, творення Отцеві, але це є спільна справа для всіх трьох осіб... Не так є у внутрішніх («особистих») діяннях. Тут Отець є «першою і головною причиною»: Отець родить Сина і від нього походить Святий Дух, і це є персональні реляції, що відрізняють ці три Божі Особи: Творця (Отця), Спасителя (Сина) і Освятителя (Святого Духа). Тому і каже Спаситель наш: «Син не може нічого творити від себе самого». Подібно каже він і про Святого Духа, що Його пошле Отець: «В моє ім'я, і я його пошлю вам від Отця...». Отже, Отець діє через творіння, Син – через відкуплення, а Святий Дух – через очищення-освячення, а ми пізнаємо тим Отця, і Сина, і Святого Духа... [10, с. 131–133].

Посилаючись на Григорія з Назіянза, М. Смотрицький зазначає: «Прикмета» є непривластною («інкомунікабіліс»), бо якщо б прикмета (в Божестві) була привластною, то не була б прикметою, отже, є вона «власністю» Отця, чи Сина, чи Святого Духа; прикметою Отця є спосіб Його існування, що Він існує сам від себе, він є без початку і без причини, він не є народжений, не походить від когось іншого, а до Сина має те відношення, що він є його початком, причиною та джерелом персонального буття Сина і Святого Духа, а різниться Отець від Сина і Святого Духа тим, що він є без початку і начала, він є причиною і Началом для Сина і Святого Духа, а Син і Дух Святий є від Отця, як від причини, початку, джерела і кореня – Син через народження, а Святий Дух через походження [10, с. 134]. Через ті властивості-прикмети-реляції Бог-Отець є Отцем, а Син – Сином, а

Дух Святий – Святим Духом. Родити Сина і бути початком Святого Духа – це робить Отця Отцем, знову ж родитися від Отця – це значить бути Сином, а походити від Отця через Сина – це є персональна прикмета Святого Духа. Тими реляціями вони між собою відрізняються, але тим самим вони творять єдність у Божестві. І св. Григорій із Нісси, і св. Григорій із Назіянза кажуть, що Син і Святий Дух походять від однієї вічної причини [10, с. 136]. У християнстві є один Бог, одна істота і буття Боже, але є тільки три Божі Особи, однак немає нічого, що не було б у Божестві і Божій істоті так чи інакше спільне тільки Отцеві, а не Святому Духові і Синові. Таїнство Святої Трійці передбачає одного Бога як Істоту і Мужність, Розум, Буття, Життя, Панування, Володіння, Всемогутність, творення і святість, доброту і повноту щастя – за Іваном Дамаскіним [10, с. 137–140].

Виклавши загальну науку про Трійцю, православний полеміст переходить до конкретного питання полеміки між Східною та Західною церквами – походження Святого Духа. Він стверджує походження Святого Духа від одного Отця і заперечує латинський додаток до символу віри «і від Сина» (філіокве), вважаючи, що в останньому випадку Дух походить із подвійного джерела. Підкреслює, що віра Східної церкви у цьому питанні узгоджується з вірою Святих Отців та заснована на Святому Письмі. Зауважимо, що Смотрицький використовував для цитування Святих Отців їх переклади католицькими і протестантськими авторами. Щодо Святого Письма, то його автор називає авторитетом, хоча і не цитує.

М. Смотрицький розглядає тезу про те, що «Св. Дух походить від Отця», а не від Отця і від Сина. Він пише про те, що є віковичне походження Святого Духа як Особи, а друге-дочасне називається «подаванням» (зісланням); перше є від віків, а друге приходить у часі і для освячення людей; перше є персональне від Отця від віків, а друге – це послання Святого Духа від Божого Сина, що про це згадується у Святому Євангелії. Перше походить від вічної істоти чи конечності Божества, а друге є справою Божої доброти і є виливанням Святого Духа на людей, або даром Святого Духа... Прикметою першого є «походити вічно», а другого – прикметою є «даватися» відповідно до потреби людей... Першого походження тільки Отець є причиною, а другого – дочасне зіслання Святого Духа – причиною є і Отець і Син, через якого Святий Дух подається!... Через вічне походження Святий Дух є «зв'язаний» з одним Отцем, а через дочасне послання Святий Дух є зв'язаний також із Сином... Тому «жодний із теологів Східної церкви не відважився твердити, що Святий Дух і від Сина (вічно!) походить», – робить висновок православний полеміст [10, с. 144–145].

Дух Святий разом з Отцем і Сином є причиною тих дарів, що часом мають різні назви, як, наприклад, Любов, Радість, Втіха, Мир, Терпеливість, Доброта, Мудрість, Розум, Рада, Сила, Побожність, Просвічення, Спасіння, Творення чуд, Лікування хвороб. Тих усіх дарів Святий Дух є причиною і джерелом, як і Син є тим джерелом і Сам Отець, бо ці дари не є прикметою одного Святого Духа, але всіх трьох Божих Осіб. І коли апостоли в день Зелених свят «прийняли Святого Духа», то тут мова не про вічне походження Святого Духа, але про його прихід із своїми дарами. Такого Святого Духа обіцяв був послати Сам Христос на Тайній вечері, і Він цю обітницю сповнив у день П'ятдесятниці [10, с. 146]. Тому св. Василій каже, що апостоли були наповнені Святим Духом, що має своє буття від Бога-Отця (при цьому спирається на Святе Письмо і Передання Святих Отців) [10, с. 147], а св. Кирило зазначав, який «Дух є Синів природно, бо він приходить від Отця через Сина, а це не є те саме, що від Сина!» [10, с. 148–151].

«Від» для автора «Треноса» означає найперше зовнішнє діяння, як, наприклад, коли ми говоримо, що все сотворіння «походить від Бога», це не означає, що воно вийшло від Божої істоти, але має свій початок від Бога як дієвої причини. Друге значення «від» вживається в персональному значенні, – зазначає православний полеміст, – коли кажемо, що Син народився від Бога Отця, або що Дух Святий походить від Отця! Часто ми вживаємо слово «від» у моральному значенні, коли кажемо, що «хто є від Бога, слухає Його і слова Його зберігає». Може означати те слово «від» сполуку двох істот, коли говоримо, що Син має все те від Отця, що він (Отець!) має. Отже, слово «від» може вживатися в різних контекстах. Коли кажуть, що Син є від Отця, то тут потрібно це розуміти в

персональному смислі, а коли кажемо, що Святий Дух є від Сина, то це треба розуміти, що він має ту саму Божу природу, яку має Син, але це не означає, що він від нього «походить», – підкреслює православне розуміння питання походження Святого Духа М. Смотрицький [10, с. 151–152].

Дух Святий «у Сині спочиває» (Андрій Критський) означає, що Син є того самого Божества із Святим Духом. Син не є «першопричиною Святого Духа», Святий Дух не може походити від Сина так, як походить світ від Бога, що є від нього творений. Бо і Син, і Дух Святий разом з Отцем є «утворюючою причиною всього видимого і невидимого світу. Святий Дух має тільки одну причину – Бога Отця, від якого походить, і це є його персональна прикмета-властивість, а коли говорять через Сина, то тут треба розуміти, що Дух Святий має ту саму Божу природу, що і Син» [10, с. 153–154].

Слово «через Сина» часом означає «причину», а часом єдність природи між Сином і Святим Духом. Не може бути Син причиною Святого Духа, бо тоді був би Святий Дух причиною його сотворіння (за Василем Великим, Іваном Золотоустим, бл. Теодоритом). Бл. Теодорит зазначав: «через Сина все створено», отже, це не можна застосовувати до походження Святого Духа, що також бере разом з Отцем і Сином участь у творенні світу! Слово «через» може означати лише спільність Божої істоти, а не походження від Сина, бо це є тільки прикметою Отця! Іван Дамаскін підкреслював, що «тільки Отець є причиною Святого Духа». Святий Дух походить через Сина, але це не означає, що він походить і «від Сина». За св. Максимом, «від Отця» потрібно розуміти, що Дух Святий походить персонально від Отця, а «через Сина» означає, що Дух Святий має ту саму природу, що і Син. Отже, «через Сина» не може означати і «від Сина», – підкреслює М. Смотрицький [10, с. 154–155]. Твердження, що Святий Дух походить «і від Сина», на думку православного полеміста, зміщує слово «від» із словом «через»: перше створює два начала в походженні Святого Духа, а друге вказувало б, що Святий Дух – це «творіння Сина». Тому варто дотримуватися термінології Святого Письма і Святих Отців, тоді ми уникнемо двох неправильних думок про Святий Дух, – каже М. Смотрицький.

Так бореться Смотрицький із супротивниками походження Святого Духа від одного Отця. Розправляє з тими, хто додав до Символу Віри додаток «філіокве» (і від Сина). Порушує питання про те, коли, в якому часі і чому це додали до Символу віри, з яких причин цей додаток було введено до літургії [10, с. 156–157]. Причиною того додатка, на думку православного полеміста, було те, що «...Арій заперечував Божество Христа, а після того були еретики, які вважали, що Святий Дух не походить від Сина і є його творінням. Але про це немає жодних соборних постанов, у тому числі і третього Єфеського. І якщо Римська і Східна церкви вилаяли Арія, а ввели «філіокве», то тим вони оборонили Божество Сина, але водночас й сприяли ересі Савелія і Маніхея, які зливають особу Отця і Сина в одне. А маніхейці говорять взагалі про двох Богів. Хто каже, що Святий Дух походить і від Отця, і від Сина, той поєднує в одне Особи Отця і Сина, та засвідчує, що Святий Дух походить від них як від однієї Особи. Нічого тут не допоможе, навіть якщо казати, що Отець і Син є спільним джерелом Святого Духа, оскільки тоді змішуються також ці особи, бо бути «причиною-набором» Святого Духа, – це персональна прикмета одного Отця, а персональна прикмета не може бути прикметою другої Особи, бо вона є такою, що не привласнюється» [10, с. 157–158].

М. Смотрицький зазначає, що прийняте на Флорентійському синоді твердження про походження Святого Духа і від Сина зроблене більше на основі Арістотеля, а не Святих Отців, але не філософія, а теологія має трактувати такі питання. Православний автор підкреслює, що і народження, і походження в Богові належить до Особи, а не до природи-істоти, яка є спільна всім Божим Особам. Додатком «і Сина» (від Сина походить) вноситься Савелієва ересь, що зміщує Божі Особи в одне [10, с. 159–163]. І хоча Фома Аквінський і каже, що «походження Сина різниться від походження Святого Духа началом, бо Син є від одного Отця, а Святий Дух від Отця і Сина», для Східної церкви – це богохульство, що вносить два різні начала, – підкреслює автор «Треноса» [10,

с. 165–168]. У своїй позиції щодо цього питання Східна церква, на думку М. Смотрицького, ґрунтується на Св. Письмі і науці Святих Отців: Кирила Олександрійського, бл. Августина, св. Амвросія та Ієроніма, св. Василя Великого, св. Григорія Богослова, св. Івана Золотоустого, св. Атанасія, св. Епіфанія та інших блаженних Отців. «Церква не піде за вигадками Флорентійського Синоду, а вірить першим Вселенським Соборам», – підсумовує полеміст.

Автор боронить походження Святого Духа від одного Отця, захищаючи східнохристиянську традицію не біблійними аргументами, а філософськими поняттями: особа, субстанція, істота, натура, прикмети-властивості, моральність, способи буття, які взяті були ним з Арістотеля, хоча і критикує західну метафізику за її раціоналізм, що орієнтується на філософське осмислення Бога як межової реальності, та протиставляє їй східну метафізику, що відтворює духовне сходження подвижника до Богобачення (наприклад, зауважує на початку трактату, що Святий Дух буде його просвічувати і слухачів його розповіді) [10, с. 125]. Причиною такої позиції можна вважати те, що на Мелетія Смотрицького як вихованця Острозької академії був, з одного боку, вплив духовної атмосфери, яка панувала у цьому освітньому закладі, а з іншого, – вплив єзуїтської науки, що її засвоював полеміст під час навчання у Західній Європі, що і відбилося на його діяльності. Перспективи подальших досліджень творчості Смотрицького пов'язані з актуальністю вивчення української теологічної традиції в її генезі.

1. Аристотель. Органон [Електронний ресурс] // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – М.: Мысль, 1978. – Т. 2. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy. – Назва з екрана.
2. Возняк М.С. Історія української літератури: У 2 кн. – Кн.1 / М.С. Возняк. – Львів, 1992. – 697 с.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури / М.С. Грушевський. – К.: Либідь, 1995. – Т. V, Кн. 2. – 256 с.
4. Єфремов С.О. Історія українського письменства / С.О. Єфремов – К.: “Femina”, 1995. – 688 с.
5. Крालюк П.М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П.М. Крालюк. – К.: Укр. центр духовної культури, 1997. – 192 с.
6. Мешков В.М. О двух стратегиях Спасения и двух типах метафизики в христианстве / В.М. Мешков // Вестник Московского университета. – 2007. – №1. – С.46–61. – (Серия 7. Философия).
7. Новаковський П. Літургійна проблематика в міжконфесійній полеміці після Берестейської унії (1596–1720) / П. Новаковський. – Львів: Свічадо, 2005. – 252 с.
8. Соловій Мелетій М. ЧСВВ. Мелетій Смотрицький як письменник / Мелетій М. Соловій. – Рим–Торонто, 1978. – Ч.ІІ. – 429 с.
9. Шнайдер Т. Во что мы верим. Изложение Апостольского символа веры / Т. Шнайдер. – М.: Библиейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2007. – 600 с.
10. *Threnos To iest Lament iedney S. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z obiasnieniem Dogmatu Wiary. Pierwey z Greckiego na Slowiensi, a teraz z Slowienskigo na polski przelozony. Przez Theofila Orthologa Teyze Swietey Wschodniey Cerkwie Syna.* – Wilno, 1610.